

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՅԻՋՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ *)

Ը

Ժամասիրութիւնը, աղօթասիրութիւնը լատուկ էր, մանաւանդ այն ժամանակներումը, հալ դաղթական ժողովրդեան: Նոյն իսկ հասարակ օրերում, եկեղեցին միշտ լիքն էր լինում աղօթաւորներով երկու իսկ սեռից, ևս և մանուկներէ: Անշուշտ ժամասիրութեան արդիւնք է, որ դաւառացի ամեն մի հալ մարդ եկեղեցու գրեթէ բոլոր ժամասացութիւնը անգիր է իմանում և, կամայցուկ ձայնով, ձայնակցում է հոգեւոր պաշտօնեաներին:

Ժամանակի ողուշն համեմատ՝ ընթանում էր և մեր ընտանիքի կեանքը: — Մինչև հօրս վաղճանուելն՝ ես դեռ չեմ փնտրում մի երեկոյ, երբ մենք «կիսեցէ» կամ ըստ ժամագրքի «հանդստեան Աստուածպաշտութեան կարդը» չստէինք թէ՛ դիւղում և թէ՛ քաղաքներում ապրած ժամանակներս: Քահանայի ասելի մաղթանքներն, աղօթքներն և անտարանի ընթերցումը հալս էր կատարում, իսկ մալրս, քուրբս, եղբարներս և ես՝ փոխերն ու չարականներն էինք ասում: Սրանի՛ ալք ժամանակներին....

Իբրև ժամկոչ՝ հալս ամեն մի ժամասացութեան ժամանակ, ի հարկէ, եկեղեցումը պէտք է լինէր: Բացի՛ ձմեռային դաժան օրերից՝ գրեթէ ամեն առաւօտ ես էլ հօրս հետ դռնում էի: Իսկ ևրեկոները՝ զպրոցից դարձեալ եկեղեցի էի մտնում և ժամերգութիւնը վերջանալուց լետով՝ հօրս հետ տուն գնում: Եկեղեցուց միշտ անպակաս դռնուելով՝ ես երբեմն հօրս օգնում էլ էի, ինչ բանի որ կարող էի և ձեռնահաս: Օրինակ՝ եկեղեցին, երբեմն, ես ինքս էի մաքրում, աւելում: Այդ պաշտօնը ես մեծ սիրով և ուրախութեամբ էի կատարում այն ժամանակն և եթ, երբ հալս ժամուան էր լինում և իւր աթոռի վրայ նստած՝ ինձ ցոլց էր տալիս մաքրելու ձեւերն ու տեղերը, իսկ երբ հալս երբեմն ստիպուած էր լինում ինձ մենակ թողնել եկեղեցում՝ իմ գրութիւնը անտանելի էր դառնում: Եւ 5—10 բոպէի գործը՝ հաղիւ կարողանում էի $\frac{1}{2}$ և $\frac{3}{4}$ ժամում աւարտել: Եւ դորա համար էլ

*) «Լուսալ» 1902 № 1.

ձբբեմն, հօրս կողմից նկատողութեան էի ենթարկում: Դորա պատճառը այս էր.

Ա. Խաչ եկեղեցում երկու պատկեր կար աջակողմեան պատից կախած: Մինը՝ ս. Գէորգի, միւսը՝ վերջին դատաստանի, — երկուքն էլ միանգամայն անճոռնի և առանց ճաշակի նկարուած: Ա. Գէորգի դաժան, զալրալից դէմքը, նորա զրանալստ մարմինը՝ մի ձուքում բռնած վահանը, միւսում նիղակը, նորա, ոտքերի տակ գալարուած սոսկալի վիշապը և ուրա բերանից ժալթքած արեան ճապաղիքները՝ ինձ սոսկում էին պատճառում ամեն անգամ երբ ես այդ պատկերի վրան էի նայում երբեմն, նոյն իսկ ժամերգութեանց ժամանակ, աղօթաւորների ներկայութեամբ:

Ա. Գէորգի պատկերից ոչ պակաս սոսկալի էր վերջին դատաստանի պատկերը: Դժոխքի բոցեր, հրեշտակներ և սատանաներ, դոցա պատերազմը, մերկ մարդիկ, որոց մազերիցը բռնոտած՝ սատանաները դէպի դժոխքն են քաշ տալիս, մալրիկի վիշերից կախ ընկած նոցա կրծքերին կալած մանուկներ, դերեզմաններից դուրս ելած մարդկալին կմախքներ, ջրերի անդունդներից, դաղանների վտրերից դուրս ելնող մարդիկ և ալլն և ալլն:

Երկու պատկերն ևս Արագուիս գիւղում ապրող մի ալրիացի զպրի թէ սարկաւաղի նկարչական հանճարի արդիւնքն էին: Այս նկարիչը, որին ես շատ անգամ տեսած եմ, կարնոյ դաղթականներիցն էր նոյնպէս և եկեղեցական նրկարչութեամբ էր սլարապում միշտ և նորանով էլ ապրում^{*)}: Այդ նկարչի ստեղծագործութեան ծելուածքներով լցուած են Արագուիսի եկեղեցւոյ ամբողջ պատերն, որոց ուխտի և երկրպագութեան էին գնում հաղաբաւոր գիւղացիների կանաք մանաւանդ: Այդ ծելուածոյ հրեշներից եկեղեցին մաքրելու համար՝ Խորէն վ. Ստեփանէն, Ախալցխալի լաջորդ եկած ժամանակ, փորձ էր փորձել: Բայց իրան լատուկ ոգևորութեամբ և անտակտութեամբ, լոնքը դրստելու տեղ, աչքն էլ էր հանել...

^{*)} Պատմութիւնից լալտնի է, որ մեր մի քանի վանքերում, առաւելապէս Ցաթեում, միաբանները, ի թիւս այլ արուեստների, եկեղեցական նկարչութեամբ ևս սլարապում էին: Երանի թէ այժմ ես, գտնէ ս. Եջմիածնում, վերսկսուէր այդ սովորութիւնը, որով Մար Աթուր մեծապէս կրթուէր նիւթապէս և բարոյապէս: Իսկ եթէ եկեղեցական անօթներ, զղեսաներ, մոմեր, մինչև իսկ նշխարքի տկարներ սլարապուտեն ևս կարելի լինէր ս. Եջմիածնում կատարել: — այն ժամանակ բացի այն, որ մեր եկեղեցիներում միօրինակութիւն և ներդաշնակութիւն կսկսէր տիրել, այլ և բաւականին զրամական արդիւնք կընայ յաւանքի լոյսով վանքին, որ ցարդ, ինչպէս հարկն է, չէ կարող օգտուել, ինչպէս իւր անշարժ կալուածքներից, նմանապէս և այս և սրա նման վայելուչ և օրէնքով թողարկելի նորանոր ձեռնարկութիւններից: Յայտնի է թէ՛ Առաքառանի մի քանի վանքերն ու կուսանոցներն ինչ առաջին արդիւնք են ստանում եկեղեցական անօթների, զղեսաներ և սլարապիւրների վաճառելուց:

Երբ ես ստիպուած էի լինում առանց հօրս՝ աւելել եկեղեցին՝ լանկարծ, և բոլորովին լակամալից, աչքերս ընկնում էին արդ պատկերներին, կամ նոցա մէկի կամ միւսի վերայ, և երկիւղիցս սիրտս ճաքում էր։ Աւելը ձեռքս՝ խկողն դուրս էի փախչում և եկեղեցու դաթում աչքերս մի մարդ, կամ մի աշակերտ էին պոռում։ Չտեսնելով ոչ ոքի, ես, սրտի տագնապով, նորից ներս էի մտնում։ Եւ էլի դուրս վախչում, էլի ներս մտնում, — շարունակ մի քանի անգամ։ Գրութիւնս ծնողացս լայտնելու սիրտ չէի անում սկզբներում, որովհետեւ մի զգացում, մի ներքին անբացատրելի ձայն կարծես ինձ ասում էր՝ եկեղեցուց, նորա պատկերներից երկիւղ կրելը մեղք է, լանցանք է — թէ՛ արդիւսի դանգաժ անելը, նոյն իսկ հարադատ ծնողին, կարելի չէ, թէ՛ դորանով անսպասաւ ես իմ ծնողաց զայրույթը կը շարժեմ և անշուշտ կը պատժուեմ։ Մանաւանդ որ, դպրոցում արածս անկարգութեան պատճառաւ՝ ես արդէն, բաց ի տէր Սիմօնի փախստալից, հօրս կողմից էլ լաւ ապտակուեցալ, քացիներ կերալ։ Դորանով ես չբաւականացած՝ մալրս իւր հերթում, իմ բերնի մէջ մի բռն կարմիր տաքտեղ ածեց, որպէս զի սովորեմ իմ ժանկական մաքուր բերանը՝ միւս անգամ ակեղցիւնդ բաւերով չկեղտոտել։

Բայց եթէ ես իմ գրութիւնը հօրիցս ծածկում էի, դէպքը ինքն իրան բաց ալաւ։

Մի օր, երբ ես, ըստ սովորականին, եկեղեցուց դուրս էի փախչում դռան շէմքի վրայ՝ հօրս կպալ լանկարծ, որ արդ բոպէին ներս էր մտնում։ Տեսնելով իմ գունատութիւնը և կատարածս դործի թերութիւնը՝ հալրս պատճառը հարցրեց։

— Վախենում եմ, պատասխանեցի ես։

— Ումնից։

— Ա՛յ, ալս պատկերներից։

— Ա՛յ տղայ, դու կատարեալ սարսախ ես։ Միթէ մարդ ժամի պատկերներից էլ կը վախենան։

— Գիտեմ որ չի վախենալ, բայց ես վախենում եմ։

— Ծո՛ սարսախ, վախենալու ալտեղ է՛նչ կալ։ Ահա եկ տես։ Եւ հալրս ձեռքիցս բռնած դէպ ի պատկերները տարաւ ինձ։ Նորա ձեռքը՝ պինդ բռնած՝ ես կլտաերկիւղ առաջ էի գնում։

— Սա ս. Գէորգ զօրավարն է, սա վիշապն է. հը՛մ, ինչի՞ ես դողդողում, սա հօ իսկական վիշապ չէ։ Սա էլ՝ սուտ նիդակ է, ալս կարմիրն էլ որ կալ, հօ իսկական արիւն չէ, ալ չորացած ներկ է. ան, տես քսեցի և ձեռքիս վերալ ոչինչ չկալ։ Սա Գաբրիէլ հրեշտակապետն է, սա Միքայէլն է, սա Բեկիարն է, սա՝ Սաղաւելը։ Սրանք արդար մարդիկն են, սրանք մեղաւորները... ալպէս բացատրում էր ինձ հալրս և՛ ձեռքը անդադար քսում պատկերների վերալ, ինձ էլ հար-

կադրում էր, որ ես էլ քսեմ: Եւ ես էլ քսում էի: Ես մինչև անգամ իմ մասը՝ վիշապի բերանի և դոսիքի բողբոլի մէջ կոխեցի և անձամբ համոզուեցալ, որ ղողանից երկիւղ չկալ: Այդ օրից սկսեալ լինեալ պատկերներէրցը ես ալ ևս չէի վախեցում, թէպէտ ալս ես պէտք է ասեմ, որ ժամի մաքրելու ժամանակ հալրս աշնունեալ ինձ միայնակ չէր էլ թողնում:

Թ

Հետեակ տարին մեր դպրոցում մի նոր ուսուցիչ ևս աւելացաւ և դպրոցի ծրագիրը մեծ փոփոխութեան ենթարկուեց: Մինչև այդ տարին թուաբանութիւնից սովորեցնում էին միմիայն աւաջին 4 դործողութիւնները. ալմմ ամբողջ թուաբանութիւնը սկսեցին աւանդել: Կրօնագիտութեան աշնունով՝ միմիայն աղօթքներ էինք սովորում և Աստուածաշունչ կարդում ցարդ, աշնունեալ ծրագրի մէջ մտաւ նաև Սրբազան և Հալոց պատմութիւնն ևս: Հալոց լեզու ասելով՝ մենք միմիայն գրաբար գրքեր էինք կարդում և արտագրում: հիմա ծրագրի մէջ մտան քերականութիւն և ճարտասանութիւն և թեւադրութիւն ու շարադրութիւն: Երգեցողութիւնը ընդարձակուեցաւ և եկեղեցական երգերի հետ մտան նաև տաղեր և ժողովրդական երգեր: Մի նոր առարկայ ևս աւելացաւ, — Ռուսաց լեզուն: Մի խօսքով Ախալքալակի դպրոցը՝ կատարեալ վերանորոգութեան ենթարկուեց, թէ ծրագրով և թէ նոր ձևի նստարաններով ու շինութեան կարկատաններով ու ինչ ինչ փոփոխութիւններով: Նախկին ուսուցիչները թէ և մնացին, սակայն նոցա դործունէութիւնը նսեմացաւ: նոր վարժապետի դործունէութեան առաջ: Դա Տօնական վարժապետ Տէր Ղազարեանցն էր՝ Ախալքալակի մօտակայ, կարծեմ, Չանդուրա գիւղից, որ եկել էր Տփլիսից, Ներսիսեան դպրանոցից: Երկար տարիներից լսեող՝ ես ալս եղբայրացութեան եկալ, որ Ախալքալակի դպրոցի նոր ծրագիրը մեծ մասամբ, աւելի ձևական էր քան էական, որ առարկաների մեծ մասը՝ դարձեալ մեքենայօրէն էին աւանդում: Եւ թէ մենակ հին ուսուցիչները, ալ նոյն ինքն Տէր Ղազարեանցը, սակայն անկարելի է ժխտել, որ վերջինիս մուտ գործելը՝ Ախալքալակի դպրոցում, դարադրուի պէտք էր համարել: Առաջին անգամ աշակերտներս նորա օրով և նորանով տեսանք, որ ուսուցիչը կարող է և պէտք է, աշակերտների հետ քաղցրութեամբ վարուի, նոցա հարցմունքները սիրով լսէ և սիրով էլ պատասխանէ, բացատրէ, աշակերտների մօտ ժպտի, ծիծաղի և աշակերտներէ ծիծաղելն էլ լանցանք համարէ, չպատմէ, մինչև անգամ աշակերտների հետ, և նոցա հաւասար խաղ անէ՝ դաւթումը, նորանոր խաղեր սովորեցնէ նոցա, ինչպէս որ ալ ամենը անում էր Տօնական

վարժապետը։ Եւ, հետեւաբար, նա մեր ամենքիս սիրելին դարձաւ հէնց սկզբից։ Ճշմարիտ է, նորա օրովն էլ՝ թաթը, փալաքան չլերացաւ դպրոցում, բայց ալդ պատիժներն իրանց սովորականութիւնն ու դաժանութիւնը ալ ևս չունէին։ Տէր Ղաղարեանցը վալեւշակաղմ, գեղեցիկ, աշխուժ ու վառվառն մի երկրաստարդ էր։ Զաւրճ՝ շատ և շատ դիւրեկտն։ Լաւ էլ երգում էր։ Դասի ժամանակ երբեմն նա մեղ թիֆլիդի և Ներսիսեան դպրոցի մասին տեղեկութիւններ էր հաղորդում և մեծ լախշտակութեամբ նկարագրում թատերական մի ներկայացումն, որ դպրանոցի աշակերտներն, ինքն էլ նոցա հետ, մի անգամ տուել են։ Դա պէտք է որ Կարինեանցի «Դուշանիկը» լինի։ Գոնէ վարդան Մամիկոնեանը, նորա խորխոր խօսքերն ու ձևերն՝ ի դէմս Տօնական վարժապետին՝ մենք տեսնում ու լսում էինք առաջին անգամ։ Այնքան մեծ էր մեր ոգեւորութիւնը, որ վարդան Մամիկոնեանցին մինչև իսկ մեր շարադրութեանց նիւթ էլ շինեցինք մի երկու անգամ։

1870 թուականներում, երբ ես, առաջին անգամ ծանօթացաւ Ղ. Աղալեանցին և մի քանի անգամ ներկայ եղաւ նորա աւանդած դասերին Ախալցխայի հոգևոր դպրոցում՝ դարմանալի նմանութիւն դառալ նորա և իմ մանկական ուսուցիչ Տօնական Տէր Ղաղարեանցի հետ։ Մի և նոյն եռանդը, մի և նոյն աշխուժութիւնը, մի և նոյն հաւատը և սէրը թէ՛ դէպ ի աւանդուած առարկան և թէ՛ դէպ ի աշակերտները։ Եւ, — խօսքը մեր մէջ մնալ, — մի և նոյն խելքի ղօռ տալը, ծայրաւելութիւնը։ Անտարակուս Ղ. Աղալեանցը իւր դարդացմամբ և իւր աշխարհայեցողութեամբ՝ անհամեմատ քարձր էր Տէր Ղաղարեանցից, բայց դոցա երկուսի աւանդման ձևերը, դոցա զգացմունքները, դոցա ոգին նոյն էին, ինչպէս կիսած խնձորի երկու կտորներ։ Իբրև վրաստանի և Իմերեթի թեմի եկեղեցական ծխական դպրոցների թեմական տեսուչ՝ երբ 1891 թ. աշնանը՝ առաջին անգամ ալցեկեցի Կախէթի վեւիսցիխէ դիւղի դպրոցին՝ նախասենեկում ինձ դիմաւորեց մի ալեղարդ քահանայ, որ թէ ժպտում էր և թէ, կարծես, արտասուել էր ուղում։ Ինձ լալտնի էր, որ վեւիսցիխէի դպրոցի ուսուցիչների թւում մի կրօնուսուց քահանայ կայ։ Ուստի հարցրի՝ Նդիչէ քահանայ Տէր Ղաղարեանցը զո՞ք էք, տէր հայր։ — Այո, հայր տեսուչ, պատասխանեց քահանան և... աչքերում զսպուած արտասոււնքները գլորուեցան ալտերն ի վայր։ Ես ալլալուեցաւ, բայց պաշտօնականութիւնը ձեռքիցս չթողի։

— Քանի տարի է, որ դուք քահանայ էք։

Ծերունին պատասխանեց, բայց... լալադին ձայնով։

— Տէր հայր, ո՞ր տեղացի էք։

— Ախալքալալցի։

— Գօրունի Ախալքալալը։

— Ոչ, Զաւախէթի Ախալքալալը, Ախալցխայի մօտ։

Սիրտս սկսեց թրթռալ, Հարցմունքներս արագացրի:

—Տէր հայր, աշխարհական ժամանակ՝ ձեր անունն քննէ եր:

—Տօնական, հայր տեսուչ:

—Տօնական վարժապետ Տէր Ղազարեանց...

—Այո, հայր տեսուչ:

—Ոչ, ոչ տեսուչ, այլ Ձեր աշակերտը՝ Յովակիմ Գեղամեանց:

Եւ մենք դրկախառնուեցինք, համբուրուեցինք, ուրախ ուրախ արտասուեցինք: Սրտանց ցաւում էի, որ այս դէպքում, ինձ, փոքրիս վիճակուած էր Յովսէփ լինել, իսկ իմ մեծին, ուսուցչին՝ Բենիամին: «Քեզ պարտ էր ածիլ և ինձ մեղմանալ», պատասխանեց իմ նախկին սիրելի ուսուցիչը և, վերջապէս, թող տուեց, որ ձեռքերը համբուրեմ: Նորա պատմածները, իւր գլխովն անցկացած չար ու բարիների մասին, կնոջ մահը, հալաչատ Զաւախքից՝ սակաւահալ և վիրախօս Կախէթի մի անկիւն ընկնելն և այլն—վերին աստիճանի ցաւալի և լուղիչ էին: Սակայն, տէր հայրը՝ այնու ամենախիւ՝ շատ զոհ էր, որ սրբ. Արիստակէսը, որի առաջնորդութեան օրովն էր տեղի ունեցել իւր տեղափոխութիւնը, հովանաւորել և խնամարկել էր իրան:

Տէր Ղազարեանցի ուսուցչութիւնը մի գեղեցիկ և նոր երևոյթ ևս առաջ բերեց հասարակութեան մէջ: Ժողովուրդը, որ սկզբում դպրոցալին կեանքով, կարծես, չէր հետաքրքրուում, գոնէ դպրոցի շէմքից ներս չէր մտնում, այնուհետեւ սկսեց լաճախել դպրոց: Թաճախ պատահում էր, որ ծնողները գալիս էին դպրոց և իրանց զաւակների մասին խօսում, խորհրդակցում վարժապետների, առաւելապէս Տէր Ղազարեանցի հետ: Եւ լետոյ նստում էին և աշակերտների հետ նորա աւանդած դասերը լսում մեծ հետաքրքրութեամբ: Դեպքորից դուրս գալիս՝ նոքա իրանց լսածներն անշուշտ պատմում էին փողոցներում կամ տներում ուրիշներին և սոքա էլ իրանց հերթում, միւսներին: Եւ այսպիսով մեր դպրոցը մի տեսակ փոքրիկ ուխտատեղի և ժողովրդալին դպրոց էր դառնում հասարակութեան համար: Հէնց Տէր Ղազարեանցի ժամանակիցն սկսուեցաւ և այն երևոյթը, որ շրջակա գիւղերի երիտասարդ և նոյն իսկ տարիքաւոր տիրացուներ՝ գալիս էին և ուսում ստանում դպրոցի մի առանձին սենեկում: Եւ երբեմն էլ՝ միանում էին մեզ, աշակերտներին հետ: Այնքան մեծ հռչակ էր հանել մեր դպրոցը, որ վիճակի հեռաւոր գիւղերի ուսումնական տէրտէրներն անգամ գալիս էին երբեմն տօնական վարժապետին տեսնելու, նորանից սովորելու: Այդպիսի քահանաներից մէկն էր Օրճա գիւղի տէր Դաւիթը, ո-

րի համար ասում էին թէ՛ Կարնի մէջ էլ մեծ համբաւ է վա-
րելլիւս եղել։ Մի օր, երբ Տօնական վարժապետը, իւր սովո-
րական ոգևորութեամբ, Հալոյ պատմութեան դաս էր աւան-
դում մեղ, մի կարճահասակ՝ նիհար և ալեխառն քահանա-
ներս մտաւ, անթի տակ մի կապոյց բռնած։ Ողջունեց։ Ա-
մենքս կանգնեցանք։ Եղիտոյն հարաւոյ՝ եկն լսել ղիմաստու-
թիւն Սողոմօնիո—ասաց օրճացի տէր Դաւիթը և կապոյցը
Տօնական վարժապետի առաջը դրեց և եկաւ մեր կողքին
նստեց։ Դասը շարունակուեց և վերջացաւ։ Քահանան ու Տէր
Ղաղարեանցը առանձնացան։ Ուտոյ մենք տեղեկացանք, որ
տէր Դաւիթը իւր մի դիւցադներդական դրուածքը՝ բերել էր
մեր վարժապետին ցոյց տալու։—Վերջինս էլ մի քանի թերթ
մեր ներկայութեամբն ևս կարդաց։—Գրուածքը գրաբառ էր,
շանդուօր և, ըստ Շնորհալուոյ, ամեն մի բառ միևնոյն տա-
ռուղն էր սխալում։ Օրինակ՝ «վառ վառեալ վառվառական
վառվառման» . . . ալժմ մոռացել եմ, բայց այն ժամանակ
տամանակ տողեր անդիր էին արել մեղանից շատերը։

Խալիպեան դպրոցում մի անգամ Կոմիտաս Բաղդաստու-
նու Հէպլի դիւցադն՝ կարդալիս՝ երբ պատահեցաւ Հայ Հոմե-
րոսի այս տողին՝ «ճօճէր ճոկանն ճապուկ, ճախր ի ճակա-
տըն ճմմուլով» լանկարծ միտս ընկաւ Օրճացի Հոմերոսի «վառ
վառեալ վառվառական»-ը։

1892 թուին՝ Ախալքալախի գնալիս արածս հարց ու
փորձերից երևեցաւ, որ Օրճացի տէր Դաւիթը վախճանուած
է։ Սկի նորա դիւցադներդութեան գոյութեան մասին տեղե-
կութիւն չունէին՝ գոնէ իմ հարցրած մարդիկը։ Ափսոս։

ԺԱ

Ախալքալախի դպրոցի երգեցողութեան ուսուցիչը՝ Կա-
րապետ վաթապետ Սեծատունեանցն էր, որի ձայնը, ինչպէս
այն ժամանակն էինք ասում, «ղլխիցն» տէր—տէնօր։ Նորա-
կաղմած եկեղեցական երգեցիկ խմբի մէջ՝ Տօնական վարժա-
պետը վերջերում մտցրեց՝ ուրիշ երեք աշակերտների հետ՝
նաև ինձ։ Լ. Երգեցողութեան ուսուցչի հետ միասին՝ նա ին-
քը սովորեցրեց մեղ «Փաղաւոր լալիտեան» երգը, որ Հալառ-
տանեալց եկեղեցին երգում է նշանաւոր սրբերի տօներին։
Մեղանից առաջ էլ ադ երգը, ի հարկէ, երգում էին և ուրիշ-
ները, բայց ողջ քաղաքը ասում էր, որ Տէր Ղաղարեանցի
սովորեցրած այդ երգի նոր եղանակը, երգիչների միատե-
սակ և մետաքսեալ չապիկները շատ և շատ գեղեցիկ է և
ներդաշնակ։ Այդ էր պատճառը, որ մեր երգած «Փաղաւոր
լալիտեան»-ի ժամանակ՝ ս. Վաչ եկեղեցում. ասեղ ձգելու
տեղ չէր լինում, չնայած, որ ժամերգութիւնը սկսում էր
չափ վաղ՝ «Աղամաղ մթի» ժամանակ։ Մեր խմբի մէջ կար մի
աշակերտ, Կարապետ Մարգարեանց անունով, որ դժբաղդա-

քար, միշտ ուրիշներից ուշ էր գալիս: Ուստի շուտ եկողներս՝ շատ անգամ՝ խմբովին դնում էինք նոցա դուռը թալիս: զարթեցնում և բերում: Թագաւոր լաւիտեանսին հասցնում: — Մարդարեանցի ձայնը՝ մեր ըտլորի ձայներիցը լաւ էր, նա մեր խմբի պակն էր: Ուստի առանց նորան երգելը, — նշանակում էր կոտրել մեր խմբի անունը, — անուն որ ողջ քաղաքի մէջ պատիւ և համբաւ էր վաւերում:

Բայց եթէ եկեղեցական երգերի պաշար մենք քիչ ունէինք, աշխարհիկ երգերի պաշարներս, ինչ հակառակը, շատ շատ էր: Եւ ի շնորհս ալդ երգերի՝ մեր խումբը Ախալքալակի և ապա Ախալցխալի գրեթէ ամեն մի հարուստի նշան տուէրին, հարսանիքին և պաշտօնական խնձովքներին միշտ պէտք է հրաւիրուէր: — Բացի մեզնից՝ լինում էին և սաղանդարներ: Սակայն նոքա առաւելապէս պարերի եղանակներ էին ածում: Այսպիսով մեր խումբը՝ աղգալին ժողովրդական երգերի տարածիչ էր հանդիսանում հասարակութեան մէջ:

Չգիտեմ մեզ հրաւիրողները՝ դպրոցին կամ եկեղեցուն որեւէ վճար տալիս էին թէ ոչ: Բայց ալս լալտնի է, որ մենք, երգիչներս վարձատրուում էինք դասագրքերով, փետուրեայ գրիչերի տփերով, ժամաշապիկներով, գլխարկ ու կօշիկներով և շորերով: Անվարձ երգում էր միմիայն Կարապետ Մարգարեանցը, իրովետեւ նա ալդ բաներին կարիք չուներ: Նորա հայրը, Մարտիրոս աղան, քաղաքի առաջնակարգ իշխանն էր և ապրում էր մի անպիսի շքեղ ու սեպհական տան մէջ, որ ալն ժամանակուայ համար կատարեալ պալատ էր:

Այժմեան հարուստները՝ հասարակ ժողովրդից իրանց հեռու են պահում: Եւ իրանց որդւոց համար նուաստութիւն են համարում՝ աղքատ երեխաների հետ ընկերակցելը: Այդպէս չէր 40 — 50 տարի առաջ:

ԺԲ

Առաջին անգամ մեր երգեցիկ խումբը Աւետիս Բողոքեանցի տունը մուտք գործեց մի պաշտօնական ճաշկերուի առթիւ, որ ալդ պարոնը, իրրեւ գաւառապետ, տալիս էր գաւառի ամեն մի դասի ներկայացուցիչներին՝ Սեւաստապօլի մօտ Ռուսաց տարած լաղթութեան առթիւ: — Ռուս ստորճանաւորներ էլ կալին: Խմբի ղեկավարը՝ ալս անգամ ինքը Մեծատունեանցն էր: Իսկ Տօնական վարժապետը հիւրերի շարքում էր նստած: Այս հանդամանքը, ինչ ասել կուղի, որ աւելի բարձրացրեց մեր աչքում մեր սիրելի ուսուցչի նշանակութիւնը: Սաղանդարներն ալդ օրուայ առթիւ՝ մի ներբողեան էին շարգադրել Սեւաստապօլի հերոս Սէնյիկովի համար և շնորհում ու ածում էին: Երբ նոքա վերջացնում էին՝ մեր խումբը սկսում էր՝ Գալլ Վահանի երգը՝ Թագ փառաց մեքոց, ալր: Գանկալիս: Հիւրերի շարքումն էր նաև կաթուղիկո-

սակա՛ն փոխանորդը,—կարապետ աղա Եսայաբեանցը, որը ճաշից լետու, արձակելով մեզ՝ հրապարակաւ լաւանեց, որ Աւետիս աղան խմբի բոլոր անդամներին մի մի հատ զանաուղեալ (հասարակ մետաքս) շապիկ է ընծալում։ Եւս և՛ տրանսկներին մի մի ձեռք զգեստ։ Մի շաբաթ չանցած Աւետիս աղայի խոստումը լրիւ կատարուեց։

Այդ օրուանից մեր խումբը, երբեմն ամբողջովին, երբեմն մասամբ, լինում էր Բողօլեանցի տանը և միշտ առատապէս վարձատրւում։ Առանձին խնամատարութեամբ վերաբերում էր մեզ Աւետիս աղայի կինը, կէկել խանումը, որ վերին աստիճանի բարեսիրտ կին էր։ Առանձին սենեկում, երբ ծառաները մեզ կերակրում էին՝ նա մի քանի անգամ մոտնում էր և ծառաներին ապստրում, որ ամեն տեսակ՝ կերակրեղէնից ևս մեզ բաժին տան։ Քաղցրեղէնները ինքը՝ իւր ձեռքովն էր բաժանում մեզ։ Եւ երբեմն էլ նստում էր մեզ հետ և մեզ զբաղեցնում։ Մեր ծնողաց վիճակի մասին տեղեկութիւններ էր հարցնում և լետու՝ ալիւր, պանիր և իւղ ուղարկում մեղանից աղքատների տները։ Ասում էին, որ ալիւր տեսակ բարիքներ՝ տիկինը քաղաքի և միւս աղքատների համար էլ էր անում և, որպէս թէ, միշտ մարդուցը ծածուկուս չզգիտեմ թէ որքան ճիշտ էր այս կարծիքը։ Այսքանս միայն լաւ գիտեմ, որ Ախալքալաքում, ընդհանրապէս, որքան Աւետիս աղային ասում էին մարդիկ նորա դատան բնութեան համար, ընդհակառակը, կէկել խանումին լարդում, սրտանց պատում էին։

Իսկ մենք, երգեցիկ խմբի մանուկներս մօր նման սիրում էինք նորան։ Մեր մտերմութիւնը այն կէտին էր հասել, որ երբ ուսուցիչներից մէկը կամ միւսը՝ մեղանից այս ու այն ուղին ուղում էր պատժել, կամ պատժում էր, մենք կէկէլ խանումին անունով սպառնում էինք նորան։ Երբեմն էլ՝ նորն իսկ զանգառում էինք։ Պատահում էլ լր, որ մենք կէկէլ խանումին զանգառում էինք նորն իսկ իւր ամուսնուցը, երբ նորա հրամանով ռոզգիով ջարդում էին մարդկանց։ Բարի կնոջ աչքերը արտասուքով լրում էին և նա արդարացնում էր իւր ամուսնուն ասելով՝ «աղան վատ մարդ չէ, օրէնքը վատ է»։

ԺԳ

1852 թուականի չեմ լիշում որ ամիսն էր ու օրն էր։ Ախալքալակը մի մեծ դօրաբանակի էր նմանում։ Փողոցներում անց ու դարձ անող մարդկանց թիւ ու համար չկարուհաւելի ամենահեռաւոր գիւղերի բնակիչներն անգամ եկել էին լցուել քաղաքը։ Տների կտուրները կանաքն էին բլուրնէլ, իսկ փողոցներն և հրապարակները՝ տղամարդիկ, Եկեղեցու շուրջը՝ ոմանք ոտքով, ոմանք ձիերով՝ գծուածի նման

անդադար դէս ու դէն էին վազվզում ոստիկանները կարգապահութեան վերալ հսկելու համար:

Եկեղեցու դաւթում շուջառներով կանգնած քահանաների թիւը հարիւրից անց կըլինէր: Յանկարծ եկեղեցու զանգակները հնչեցին: Մի խուլ անբացատրելի շարժում ու դրդիւն սկսուեց ժողովրդի մէջ: Ուրախութեան ձայներ և նշաններ, արտասուք, հեծկլտոց, երեսների խաչակնքումն, գլխների մերկացումն, փառաբանական ձայներ, միմեանց հրել, հրմշտկել, հեծեալների սրընթաց արշաւումն, կանանց և երեխաների ճգնաժողով, ոստիկանների աղաչանքներ և սպառնալիքներ,—ահա թէ մի ակնթարթում ինչ առաջացրին եկեղեցու զանգակների հնչիւնը: Հինգ տասը լոպէից լետո՛ղ՝ քաղաք մտաւ «Հոգևոր Տէրը»—Ներսէս Ե. Աշտարակեցի՝ ամենալինջալոց կաթողիկոսը:

Եկեղեցական սպառաճատուր հանդիսով հալրապետը եկեղեցի մտաւ: Չեմ լիւում բան խօսեց թէ ոչ, միայն լաւ միտոս է, որ եկեղեցական հանդէսը վերջանալուց լետո՛ղ՝ ատենի՛ մէջ տեղը մի բաղկաթու դրին, որի վերալ նստեց կաթողիկոսը և ապա ժողովուրդը սկսեց սորա աջը համբուրել: Այդ արարողութիւնը մօտ 4 ժամ տևեց: Եւ այդ բոլոր ժամանակ՝ վեհափառի կողք և կողքին կանգնած էր հոգևորականութիւնը, իրան պարագլուխ ունենալով՝ Կարապետ աղա Եղաբեանցին: Պօղոբան Աւետիս աղան էլ, ոստիկանական ծառայողներով, շարունակ ել ու մուտ էր անում և կարգապահութեան վերալ հսկում: Կաթողիկոսը աթոռից վեր կացաւ այն ժամանակ, երբ երեկոյան ժամերգութիւնն սկսուեց, որից լետո՛ղ, և միննոյն կարգով, շարունակուեց աջահամբուրի արարողութիւնը մինչև... չեմ կարող ասել գիշերուալ մինչև որ ժամը, միայն երբ հայրս, որի ետքում ես քնած եմ եղել, ինձ զարթեցրեց, որ իրան հետ գնամ հոգևոր տիրոջ աջը համբուրելու,—երբ աչքերս բաց արի՛ տեսալ, որ եկեղեցին ամբողջապէս լուսաւորուած է և ալնտեղ ոչ ոք չկալ, բացի Կաթողիկոսից, հաճի աղալից և քաղաքի քահանաներից: Վեհափառը կանգնած էր և Եղաբեանի հետ էր խօսում: Հայրս չոքեց և աջը համբուրեց: Նոյնը արի և ես: Եւ երբ Կաթողիկոսը հօբիցս և Եղաբեանից տեղեկութիւններ էր ստանում եկեղեցում վաճառուած զեղին (որ ժողովուրդը տներումն էր թափում) և սպիտակ մոմերի գների և քանակութեան մասին, ես աչքերս սևեռած Կաթողիկոսին էի մտիկ տալիս:

Ներսէս Ե. կարճահասակ մարդ էր, ամբողջապէս սպիտակած, մեծաքիթ, խոշոր աչքերով և խիտ լօնքերով: Կազմուածքը բարակ, լղար: Կերպարանքն ու հալեացքը՝ աւելի ահարկու քան զբաւիչ: Ինձ գոնէ ալսպէս թուաց ազգի ալդ պետը, որին ես առաջին և վերջին անգամ միմիայն Ախալքալախում տեսալ: Ճշմարիտ է, հետեւեալ օրը Վեհափառը բահահաճած էր մեր զպրոցին ալցելել, ուր և հարցաքննութիւն

էլ տեղի էին ունեցել,—բայց ես այդ օրը, զժաղաղաբար, դպրոցումը չէի: Հայրս ինձ բանտարկել էր տանը: Եւ ահա ինչու: Նախընթաց զիշերը՝ երբ Կաթուղիկոսը եկեղեցում հարցրեց իմ անունը, տարիքը և կարդացածս դասագրքի անունը, լետոյ եկեղեցու ճաշոց զրքի վերայ մի տեղ կարդալ տուեց և գրախարժութեանս հաւանեց՝ ես ողևորուեցալ և, հրատեղից որտեղ, լանկարծ կամենալով վրէժխնդիր լինել տէր Սիմօնին, մի տարի առաջ ինձ խփած փալախքալի համար, վեհափառին ասացի՝ «վարժապետ, տէր Սիմօնը ինձ փալախքալ դարկեց»:

Հայրս իսկույն բերանս բռնեց, Կաթուղիկոսը և նորա հետ հաճի աղան սկսեցին ծիծաղել, խեղճ տէր Սիմօնը քիչ էր մնում թէ կաթուածահար լինի: Այդ ամենից լետոյ՝ ես իմ չիմարութիւնը զգացի թէն, բայց արդէն ուշ էր:

Վեհափառը դնաց Նաղուբեանցի տունը, որ մի մուռք էլ եկեղեցու գաւթի միջիցն ունէր: Իսկ հայրս եկեղեցին կողպելով՝ տարաւ ինձ տուն, լաւ թակեց, առանց ընթրիքի թողեց և կարգադրեց, որ ինձ դպրոց չթողնեն, մինչև «հոգեւոր տիրոջ» մեկնելը Ախալքալակից: Բայց... հօրս հաշիւենը սխալ դուրս եկան: Արտիւնտն Կաթուղիկոսի դպրոցին աւցեցած օրը թէն ես աշխտեղ չգտնուեցալ, բայց դորա փոխարէն բաղդ ունեցալ, երկրորդ անգամ հօրս հետ Կաթուղիկոսին ներկայանալու՝ նորա կացարանումը և իրան պահանջմամբը:

ԺԴ

Նախքան ինձ Կաթուղիկոսին տանելը՝ հայրս, երկար բարակ, ինձ խրատում և լորդորում էր, որ ես իմ կողմից «հոգեւոր տիրոջը» ոչինչ չասեմ, ալլ միմիայն նուա հարցմունքներին և եթ պատասխանեմ, ոչ ոքից և ոչինչ զանգատ չանեմ և եթէ Կաթուղիկոսը տէր Սիմօնի և կամ միւս վարժապետների մօտին առ հասարակ մի բան հարցրեց,—ես պատասխանեմ թէ՝ ոչինչ չգիտեմ: Եւ այդ ամեն խրատներն հայրըս ինձ տալիս էր մի աջնպիսի քնքով և փաղաքշական ձայնով ու ձեռով, որ կարծես ես և ինքը մի խիստ դատաւորի մօտ էինք գնում և իմ խօսքից կախուած լինէր թէ իմ և թէ հօրս՝ իրան ապագան, կեանքը: Բանը նյաւոմն է, որ հայրս ինքն ես չէր իմանում, թէ ինչի համար Կաթուղիկոսը, հաճի աղալի միջոցաւ, իրան և ինձ կանչել է իւր մօտ: Նախընթաց երեկոյեան մեր ընտանիքը այդ հարցով զբաղուեց երկար ժամանակ, բայց մի եզրակացութեան չհասաւ: Հայրս վախենում էր մի գուցէ Կաթուղիկոսը վիրաւորուելով, որ ես նրան վարժապետս եմ անուանել, այժմ ուղում է իրան զըրկել ժամկոտութիւնից: Եւ էլ վախենում էի, որ Կաթուղիկոսը, թերեւ, մտադիր է ինձ դպրոցից դուրս ձգել: Մայրս, աւելի

հեռուէն դնալով՝ հօրս կամ իմ գլխին գալիք մօտակալ չարիքի պատճառը համարում իր ասն վիրաւորանքը, որ ես մի տարի առաջ հասցրել էի տէր Սիմօնին՝ վերջնիս վերալ դրուած պատկիւրը դպրոցում երգելով և ընկերներս էլ երգել տալով չարս մօրս կարծիքը փարատում էր լալտներով որ նա, իւր ժամանակին, տէր Սիմօնի առաջ «մեղալ» է եկել, ներողութիւն խնդրել և տէր Սիմօնը իմ լանցանքը ներել պրծել է արդէն: «Իսկ, աւելացնում էր հայրս, — որովհետեւ ես լանդգնեցալ տէր Սիմօնի ինձ տուա՝ փախալքալի մասին ալժմ «հողեր տիրոջը» գանգատուել, ուստի և տէր Սիմօնը իրաւունք ունի ալժմ մի տարի առաջ տուած ներողութիւնը լեռս կոչել և ալլն և ալլն: Եւ այս ամեն դատողութիւններն անելիս, այս թեր ու դէմ կարծիքներն լալտներով ծնողքս շարունակ ինձ նախատում և անարգում էին: Եւ եթէ մօրս և քոյրերիս միջամտութիւնը չլինէր, հայրս պատրաստ էր մինչև անդամ մի լաւ ջարդել ինձ ալդ երեկոյ: Եւ, ի հարկէ, սմբած և սուս ու փուս նստած էի բոլոր ժամանակը, ինչպէս մի կատարեալ լանցաւոր: Բայց առաւօտը երբ հայրս իւր տօնը փոխելով՝ սկսեց մեղմաբար և քնքշաբար խրատել ինձ, իմ մէջ մի փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ: Եւ, կարծես, զգացի, որ մեղաւոր չեմ, այլ մեղաւոր էր տէր Սիմօնը, որ ինձ փախալիւ էր զարկել մի երգի համար, որի բովանդակութեան էութիւնը ես չէի հասկանում: Մեղաւոր էր հայրս որ ալդ անմեղ բանի համար ինձ լաւ թակել էր, մեղաւոր էր մայրս, որ իմ բերանը կտրմիւր տարտեղ էր ածել: Մի բանում միմիայն ես մեղաւոր էի զգում ինձ, այն է, որ կաթուղիկոսին փոխանակ «հողեր տէր» անուանելու «վարժապետ» էի անուանել: Բայց, մտածում էի ինքս ինձ, եթէ ալդ բանի համար կաթուղիկոսը ինձանից բացատրութիւն պահանջեց, կասեմ՝ «հողեր տէր» քաթաթախ էի: Այսպէս հօրս խրատներն ու պատուէրները՝ բոլորովին հակառակ արդիւնք առաջ բերին իմ մէջ և ես մտքումս դրի, որ եթէ կաթուղիկոսը վարժապետների մասին ինձ մի բան հարցնելու լինի, Կարապետ վարժապետ Մեծատունեանցից ես գանգատուիմ, որ թուարեութեան դասի ժամանակ ինձ, ի դուտ տեղը, ալտակեց:

ԺԵ

Մտանք Եղուրեանցի տունը. Նախասենեակում հայրս գլխարկը հանեց, երեսը խաչակնքեց. Մի և նոյնը ես արի: Մտանք դպիւր, ուր կաթուղիկոսը, առանց վեղարի, հագին միմիայն կարա՝ ունենալով՝ ման էր գալիս: Եղուրեանցը և մի քանի հալ վաճառականներ կանգնած էին: Երբ ծնկաջուք ալը առաջ պրծանք՝ կաթուղիկոսը դարձաւ գէպի ինձ:

— Երեւ ինչու երէկ ուսումնարանումը չըկալիր:

Ես հօրս երեսին նալեցալ՝ կամենալով իմանալ թէ Բնէ պատասխանեմ: Որովհետեւ ինձ տուած հրահանգներում հալրս մոռացել, կամ գուցէ ամեններն զլսի չէր էլ ընկել թէ՛ կաթուղիկոսը ալդպիսի հարց կարող է տալ ինձ:

«Երէկ էլ հալրդ փալախքալ զարկեց քեզ, հա, — հարցրեց կաթուղիկոսը քմծիծաղով.

— Փալախքալ չգարկեց, ձեռքերով ծեծեց, պատասխանեցի ես՝ բալց փոխանակ կաթուղիկոսի երեսին՝ հօրս երեսին նալելով, որ սաստիկ գունատուած էր և աղերսախառն հալեացքով դէպ ի հաճի աղան էր թեքուած՝ կարծես նորա միջնորդութիւնը հալցելով: «Մառալ եմ սուրբ կարգիդ... դեռ նոր էր հալրս բերանը բաց արել, որ խօսի կամ բացատրուի, երբ կաթուղիկոսը ընդհատելով նորան լալտեց, որ ինքը կարգադրել է, որ ինձ համար շորեր, կօշիկներ և ուսումնական ամեն պիտուքներ՝ ալսունետե հաճի աղան գնէ: Եւ մի տարուց լսողի էլ՝ ինձ էջմիածին ուղարկէ: Համաձայն ետդ, ի վերջոյ հարցրեց կաթուղիկոսը հօրս. — Մառալ եմ սուրբ կարգիդ, ինչպէս որ կը հրամայեն, պատասխանեց հալրս և ուրախացաւ: Ուրախութեան նշաններ արտալալտեցին հաճի աղան և ներկալ եղող վաճառականներն ևս, որոնցից մինը, Խաչատուր աղա Բարալեթցեանց անունով կարծեմ՝ լալտեց. որ մինչև իմ էջմիածին գնալս՝ իմ շորերի, կօշիկների և գլխարկների ծախսը ինքը իւր վրայ է առնում և առաջարկեց հօրս, որ վաղէ և եթ գնալ իւր խանութը և հարկաւոր ձօթեղէնը և կօշիկների ու գլխարկի փողն ստանալ: Մի ուրիշ վաճառական լալտեց, որ իմ ուսման պիտուքների ծախսն էլ՝ ինքն է իւր վերալ առնում: Երրորդը ինձ առաջարկեց, որ ամեն օր իրանց տանը ճաշեմ: Ուրախացած և հպարտացած՝ հալրս և ես դուրս եկանք: Դրսի չէմքի վերալ հալրս, — որքան լիշոււմ եմ, — առաջին անգամ ինձ պինդ սեղմեց իւր կրծքին և ջերմաջերմ համբուրեց մի քանի անգամ:

— Հալրիկ, էջմիածին Բնէ բան է, տուն գնալու՝ հարցրիւ ես հօրիցս:

— Մեծ վանք է, որդի, պատասխանեց նա: Յիսուս միածինը նորա վրալ է իջել. ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը ալնտեղ է չարարուել և մեր լուս հաւատի համար նահատակուել: Հոգեւոր տէրը ալնտեղ է ապրում և մի մեծ վարժապետն է պահում...

— Հոգեւոր տէրը Բնէն է դաս տալիս:

— Ինքը դաս չի տալիս: Բալց լաւ լաւ վարժապետներ ունի ձեռքին տակը:

— Տօնական վարժապետիցն էլ լաւ են:

— Տօնական վարժապետը նրանց աշակերտի աշակերտը չէ կարող լինել:

Հօրս վերջին խօսքերի վրալ՝ իմ ուրախութիւնը եռապատկեց, քառապատկեց: Բալց... երկարատե չեղաւ ալդ, Երբ

մալրս լսեց, որ որոշուած է ինձ էջմիածին ուղարկել, մի-
ալնպիսի լաց ու վալնասուն բարձրացրեց, որ հէնց իմանա-
մեր ընտանիքի մի մեծ դժբաղտութիւն էր պատահել: Հօրս
վառատաբանութիւնքը, իմ աղաչանք ու պաղատանքը ոչ մի
ներգործութիւն չունեցան մօրս վերալ: Նա արհամարհում,
ոչինչ բան էր համարում վաճառականների արած խոստում-
ները: «Ինչքան որ մենք կարող ենք, պնջքան կըհագուեց-
նենք մեր տղային: Ինչ որ մենք կուտենք, նոյնն էլ մեր
տղային կուտենք»—պնդելով պնդում էր մալրս և հօրիցս:
պահանջում էր, որ քօչենք գնանք մեր հայրենիք՝ Ախալ-
ցխա: Ոչ մի հնար չեղաւ մօրս համոզելու, նորա արտասուք-
ներին վերջ տալու, ուստի հալրս ալ ևս չկամեցաւ նորա
լուղմունքը սաստկացնել և խոստացաւ խնդրել Հաճի աղային,
որ հարկ եղած միջնորդութիւնը անէ կաթուղիկոսին: «Իսկ
եթէ ինձ խաբս և չխնդրես, ալն ժամանակ ես ինքս մեր-
քահանային հետ կերթամ և հոգևոր տիրոջ օտքը կընկնեմ,
որ դաւակիս ինձանից չխլէ»:

ԺԶ

Հալրս խոր մտածմանց մէջ ընկաւ: Ես, ի հարկէ, շատ
տխրեցի և, հօրս նման, անելանելի դրութեան մէջ էի գըտ-
նուում: Մի կողմից շատ փափագում էի էջմիածին գնալ, միւս
կողմից մօրս աղի արտասուքները ջիգարս կտոր կտոր էին-
անում: Ուստի երբ հալրս հեռացաւ մօրս վղուվը փաթաթուե-
ցաւ և նորա նման սկսեցի լաց լինել:

Մի ժամից լետոյ հալրո վերադարձաւ և լալտեց, որ
ըստ իւր խնդրանաց, Հալի աղան միջնորդել է հոգևոր տի-
րոջը և նա հաճել է իւր կարգադրութիւնը լետս առնել:
Բայց... մալրս չէր հաւատում հօրս խօսքերին: Եւ առաջուա-
նից աւելի՝ լուղուել սկսաւ:—Նա կամեցաւ ծխական քահա-
նայի հետ ինքը ներկայանալ կաթուղիկոսին, բայց հալրս հա-
կառակեցաւ չթողեց՝ զայրանալով և բարկանալով մօրս վրայ,
որ իւր խօսքին չէ հաւատում: Մարդ ու կնիկ սկսեցին մի-
մեանց հետ կռուել,—մի դէպք, որ առաջին և, բարեբաղդա-
բար, վերջին անգամն եմ տեսել մեր ընտանիքում:

Հետեւեալ օրը ձայն ընկաւ թէ՛ կաթուղիկոսը գնում է:
Հալրս տանը չէր: Մալրս ինձ վերցրեց և գնացինք մեր ծխա-
կան քահանայի տունը: Նորա անունը Տէր Մարգիս էր, որ
վերին աստիճանի երկրիւղած և աղօթասէր մարդ էր և ողջ
Ախալքալալում լալտնի էր իբրեւ մի սուրբ մարդ: Պատմում
էին, որ աղօթքով նա հիւանդներին բժշկում էր: Թէ որքան
ճշմարիտ է ալս՝ չգիտեմ, բայց շատ անգամ արդ քահանային
տեսել եմ եկեղեցումը որ հիւանդների գլխներին «բժշկութեան
տետարան» կարդալիս՝ լալիս էր: Տեսել եմ, որ ելբ նա սժա-
մարար կամ պատարագիչ եղած ժամանակ՝ սեղանից ցած էր

գալիս վերջին անտարանը կարդալու՝ հարկւրաւոր մարդիկ, —աղամարդիկ և կանայք,—չոքում էին նորա առաջ ատենի հանդէպ և տէր Սարգիսը շուրջառը և միւս զգեստները, մի առ մի, հանում էր և չոքած մարդկանց վերայ էր ձգում անարատեալ դցաւ և բժշկեալ զհիւանդութիւնս աղօթքը մըըմընջելով—Տեսել եմ ալդ քահանային պատարադի նշխարքը թխելիս՝ որ շարունակ և լալագին աղօթում էր, իսկ ամենօրեալ ժամերդութեանց միջոցին նա շատ լաճախ ծուներ էր դնում և երեսը քսում ու քսմում դետնին։ Կարգակիցները նորան չէին սիրում, մինչև անգամ ծածկաբար ծաղրում էին, նորա վարմունքը վարիսեցիութիւն համարում։ Մենք, մանուկներս, տէր Սարգսի կարգակիցների ալդ արածներն ու խօսածները թէպէտ տեսնում և լսում էինք միշտ, բայց և այնպէս տէր Սարգսին անելի, քան որեւէ ալ քահանայի, պատում, սիրում և ակնածում էինք։ Նամանաւա՛նդ, որ շատ մեղմ և քնքշաբար էր վարւում առհասարակ ամեն մի մանկան հետ։

Ես թէպէտ ինքս չեմ տեսել, բայց իմ ծնողներինցն էլ և ուրիշ շատ շատերինցն էլ լաճախ լսել եմ, որ տէր Սարգիսը շատ անշահասէր մարդ էր միւննոյն ժամանակ։ Ասում էին, որ նա իւր հասցիթի մեծ մասը իւր աղքատ ծխակաշներին էր բաժանում։ Եւ թէպէտ ամենից շատ ծուխ նա ինքն ունէր, բայց և այնպէս քահանաների մէջ ամենից աղքատը նա էր դարձեալ։ Եւ, ճշմարիտ, նորա տունը մի կատարեալ գետնափոր խրճիթ էր, իսկ զգեստը՝ միշտ հասարակ, միշտ կարկաստուն։ Մի ուրիշ և հազուադիւրէ ատկութիւն ևս ունէր տէր Սարգիսը։ Մինչդեռ իւր կարգակիցները շատ անգամ, տեղի և անտեղի կերպով, նորանովն էին զբաղում, նորա մասին էին խօսում, բամբասում և դրաբանում,—նա, ընդհակառակը, նոցա վերայ ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում։ Նոցա արածները, կարծես, չէր տեսնում, նոցա խօսածները, կարծես, չէր լսում։ Ալդ դեռ բաւական չէ։ Տէր Սարգիսը սաստիկ նախանձախնդիր էր միւննոյն ժամանակ և իւր կարգակիցների առնուան և պատուին։ Այս մասին ես ինքս էլ մի փաստ գիտեմ։

Քէր Արմենի մասին շարադրուած պատգովիլ առթիւ՝ իմ և դասընկերներին պատժուելն ընթերցողին արդէն լալումնի է։

Սլտեղ ես պէտք է լալտեմ, որ ալդ հարցի մէջ միջամտել էր նաև տէր Սարգիսը։ Բանից դուրս եկաւ, որ տէր Սարգիսը ստուգել էր որ մեր դասարանի աշակերտներինցը՝ 8 հոգի իւր ծխակաշների զաւակներն են։ Ուստի իւր կողմից, և մի առ մի, զիմել էր ալդ ծնողներին և հարկ համարած խրատ ու պատուէր տուել նոցա և նոցա զաւակներին, որոնց թւում, հարկաւ, և ինձ։ Տէր Սարգսի ինձ տուած խրատի բովանդակութիւնը ես չեմ մոռաբերում, միայն սյն զգալուն

խօսքերն ու շարժումները, որոնցով նա հաստատում էր թէ անհասարակ քահանային և մասնաւորապէս ուսուցիչ քահանային ծաղրող, նորա երախտիքը մոռացող աշակերտը՝ ինչ ու ինչ դժբաղդութիւնների կենթարկուի այս աշխարհում և ինչ ու ինչ պատիժների՝ հանդերձեալ կեանքում, ալն աստիճան ներդրածել էին ինձ վերայ, որ տէր Սիմօնին տեսնելիս՝ ամաչում, խղճահարում և իսկոյն գլուխս կախ էի ձգում։ Այս տեսնելով տէր Սիմօնը, մի քանի անգամ, դաստառն մէջ հրապարակաւ ինձ հեղնում էր և իւր սիրած խօսքերը, քիթն ի վայր, կրկնում թէ՛ «օրհնեալ է փալտն, որով լինի արդարութիւն»։—Տէր հօր ալդ հեղնութիւնն էր, կարծեմ, պատճառը, որ մի տարուց լեռող ես, անգիտակցաբար, կաթուղիկոսին դանդաղութեցի նորա դէմ։

ԺԷ

Էրբ մօրս հետ՝ տէր Սարգսի տունը մտանք, նա անտեղ չէր։ Կէս ժամի չափ սպասեցինք։ Ես ահա տեսնում եմք, որ հանդիպակաց հրապարակի վերայ մեծ բաղմութիւն է հաւաքուել։ Մի քանի բոլակ անցած և ահա կաթուղիկոսական կառքը շարժւում է՝ «Հողմոր տէրը գնաց», եղաւ մօրս առաջին խօսքը և նա ուշաթափուեց։ Գլխին և երեսին իրանց բերաններովը ջուր սրսկելով, կանալք մի կերպ ուշքի բերին մօրս։ Ես լաց էի լինում։ Ոմանք կանալք ինձ շողշողում էին, շաքար էին տալիս, ուշաթափուած մօրս կողքիցն հեռացնել էին ուղում և աշխատում, բայց ի դուրս իս ձայնս չը կտրեցի, մինչև որ մալլս ուշքի դալով՝ ինձ իւր գիրկն առաւ և արեւան կանալք ու մանուկներ խռնուել էին մեր շուրջը։ Մայրս ուղում էր գնալ տուն, բայց մի կին, կարծեօք, տիրուհին, թախանձում էր որ մնանք մինչև տէր Սարգսի գալը, որ, երևի, շուտով կը լինի։ Մայրս տատանւում էր և իրան առաջարկուած սալորի պաստեղից շինած թթու շարքաթիցը՝ մի կում ինքն էր խմում, մի քանի կում ինձ խմացնում։ Չնայած տան տիկնոջ թախանձանքներին՝ տան մէջ լցուած և դռան առաջ խռնուած կանալքն ու երեխաները չէին ուզում հեռանալ։ Հէնց այն էր, որ սլդ բաղմութիւնը ձեղքելով մայրս և ես հաղիւ գրսի դռան շէմքն հասանք և ահա «նաչալնիկը» (Աւետիս աղա Պօղօսեանը), մի քանի ձիաւորներով՝ իւր ձին մեր կողմն է քշում։ Բաղմութիւնը իսկոյն ցրիւ եկաւ։ Շէմքում մնացինք մայրս, ես և տանեցիք։ Նաչալնիկի հարցմանը տիրուհին պատասխանեց ինչ որ տեղի էր ունեցել։ Նաչալնիկը ինձ ճանաչելով հարցրեց «քո մայրն է»։ Ես զրահան պատասխան տուի։

—Ինչու համար էիր եկել տէրտէրի մօտ, հարցրեց Պօղօսեանը մօրիցս։ Մայրս պատմեց իսկութիւնը։

—«Էնչ ինչ զիտէ, նուշն ինչ է», հեղնելով աւագ նա-

չաշխիկը և իւրաքանչեւ հեռացաւ: Եւ չգիտեմ թէ ալդ վերաւորական առածը ինչ ներգործութիւն ունեցաւ մօրս վերաջ, իսկ ես շատ վերաւորուեցայ: Եւ, ինչպէս սկզբներում լինել էմ, 16 տարի լեռնային Պոզոլեանցի դէմ գրածս առակում նրան «պօղ էջ» անուանելով՝ իրան բառը գիտմամբ՝ իրան վերադարձրի:

Առանց այլ ևս սպասելու տէր Սարգսի տուն դալուն՝ մօրս հետ գնացինք տուն: Երկու ժամ լեռնոյ հայրս եկաւ, բայց զայրացած: Նա փողոցում լսել էր մօրս հետ պատահած դէպքը: Բայց ոչինչ չասաւ, այլ ճաշեց և խօսինք անկողին մտաւ հանգստանալու: Ի շնորհս իւր պաշտօնին ծերունին անշուշտ շատ լողնած կը լինէր ալդ օրերում: Կէս ժամ լեռնոյ եկաւ տէր Սարգիսը: Հալրս վերկացաւ: Եւ նա ու մալրս պատմեցին քահանային՝ մեր ցարդ խաղաղ լարկի տակ՝ վերջին օրերումս տեղի ունեցած տարածախնութեան պատճառը:

Տէր Սարգիսը շատ ցաւեցաւ, որ մալրս հակառակութիւն է ցոյց տուել կաթողիկոսի կարգադրութեանը, որով, թերեւ, իմ անբաղդութեանը պատճառ դարձել, բայց և այնպէս, երբ կաթողիկոսը իւր կարգադրութիւնը լեռս է կոչել, ուրեմն ալդ հարցը վերջացած պէտք է համարել և այլ ևս միմեանց հետ չլինել: Տէր Սարգիսը միամտացրեց մօրս նաև, որ ինքն ես, իւր կողմից, կատուգէ հաճի աղայից թէ՛ ճշմարիտ է, որ կաթողիկոսը այլ ևս ինձ էջմիածին կանչելու չէ:

—Մըբ ինձ լուր կը բերես, հարցրեց մալրս տէր Սարգսից, որ պատրաստուում էր գնալ: Քահանան լալտեց թէ՛ որովհետեւ նորս օրերում հաճի աղայի գլուխը խառն է լինելու, ուստի ինքը չէ համարձակում նորան խանգարել, այլ կը սպասէ լարմար առթի: Յամենայն դէպս՝ խոստացաւ, մի շաբաթուալ ընթացքում, լուր բերել մօրս:

ԺԸ

Ինչո՞ւ համար իմ էջմիածին գնալը՝ մալրս չէր ուզում: Անշուշտ նորա համար, որովհետեւ էջմիածին զնացողը, վերջի վերջոյ, վարդապետ պէտք է դառնար մանաւանդ այն ժամանակ: Եւ ուրեմն, թէ իրան և թէ ընտանիքի համար պէտք է կորչէր գնացողը: Անշուշտ այս էր պատճառը, որ մալրս ոչ երբէք համաձայնեցաւ թէ հօրս և թէ մեր ծխակն քահանայի կարծիքին՝ թէ նա իմ ղգադրութեան պատճառ դարձաւ:

Մի քանի օրից լեռնոյ՝ Տէր Սարգիսը լուր բերեց, որ, վերաւել, կաթողիկոսը իւր կարգադրութիւնը լեռս կոչած է եղել: Եւ ալդ լուրն առնելուց լեռնոյ միմիայն՝ մալրս սկսեց ազատ շունչ քաշել: Բայց... այս բանը մեր ընտանիքի վրայ էփան չնստեց: Գրեթէ բոլոր քաղաքը սկսեց մեղ վերալ խօսել թէ՛ մենք ինչպէս վստահացել ենք հոգևոր արքայ Վստօքը կատրելը, նորա կամքին հակառակ գնալ: Շատերը մօրս էին

մեղադրում, որ իւր կամքը ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նշանակելու գերադասեց: Շատերն էլ հօրս էին մեղադրում, որ քաջութիւն չունեցաւ իւր կնոջը լաղթահարել: Իսկ իմ ընկերները, և առ հասարակ դպրոցի աշակերտները, որ մինչև այդ ժամանակ՝ իմ վիճակի վերաջ նախանձում էին, սկսան ինձ արհամարհել, ծաղրել: Չարածճիները մինչև անգամ հնարել էին, որ ոչ թէ կաթողիկոսն է առաջարկել, որ ես էջմիածին դնամ, այլ իբր թէ հայրս ինքն է խնդրած եղել և կաթողիկոսը մերժել է ասելով, որ էջմիածինը ժամկոչներու որդոց համար չէ: Մի խօսքով մի ամսից ասելի Ախալքալիկեցիները՝ մեծի և փոքրի՝ խօսակցութեան նիւթը մենք էինք: Եւ դրեթէ ամենքն էլ մեզ էին դատապարտում: Բանն այնտեղ հասաւ, որ կաթողիկոսի ներկայութեամբ ինձ առատ առատ խոստումներ անող վաճառականներն ևս՝ իրանց խոստումը զրոյացին ոչ թէ իրանց ժլատութեան պատճառով, այլ, ինչպէս իրանք էին բացատրել հօրս, իբր թէ այն պատճառով միմիայն, որ մեր ընտանիքը լանդզնել էր հոգևոր տիրոջ խօսքը դետինը ձգել, նորա կամքը չկատարել: Ի պատիւ Աւետիս աղա Պողոսեանցին պէտք է լինէ, որ երբ նա լսած էր, որ վաճառականները իրանց խոստումից լետ են կանգնել, ինքն էր լանձն առել հոգալ ինձ համար խոստացած ծախքերը: Եւ մինչև մեր գաղթելն Ախալքալիկի՝ հոգում էլ էր:

Լալազին աչքերով հայրս պատմում էր, որ մինչև անգամ տէր Սիմօնը ևս սկսել է զլուխ բարձրացնել և «հին դարմանը քամուն տալ»: Տէր հայրը քաղաքում տարածած է եղել, որ իւր դէմ գրուած պատկաւին հեղինակը՝ իբր թէ հայրս է եղել և ես նորանից սովորելով՝ և նորանից թելադրուած՝ երգել եմ դպրոցում և երգել տուած ընկերներին: Եւ հէնց այդ պատճառով՝ տէր Սիմօնը՝ իբրև աւագ երէց, հօրս առաջարկել է, որ իւր կամքով հեռանալ ժամկոչութիւնից: Ի հակառակ դէպս՝ դուրս կը ձգէ:

Այս ամեն անախորժ հանգամանքները մեր ընտանեկան խաղաղութիւնը տակն ու վրայ արին: Ամենից շատ տուժում էր մայրս, իբրև սկզբնապատճառ ամենայն չարեաց: Հայրս էլ էր նրան մեղադրում և երբեմն, վիճաբանութեան ժամանակ, մինչև իսկ թակում: Փոլրերս—եղբայրներս էլ և բարեկամ ու ծանօթներն էլ, ամենքը, ամենքը մօրս էին մեղադրում: Բարեսիրտ տէր Սարգիսը, որ այդ միջոցներում լաճախում էր մեր տուն, մինչև անգամ խորհուրդ էր տալիս, որ հայրս և մայրս միասին մի խնդիր ուղարկեն կաթողիկոսին, «մեղալ գոչեն» և խնդրեն, որ կարգադրէ ինձ էջմիածին տանելու: Բայց մայրս ոչ երբէք համաձայնեցաւ: Եւ այնգում ու պահանջում էր, որ հայրս թքէ իւր պաշտօնի վերայ և մենք դադարենք գնանք Ախալցխա, ուր ազգականներ ունինք, որոնք կօգնեն մեզ: Գալով ինձ, ինձ էլ մայրս խրախուսում, սիրտ էր տալիս ասելով, որ Ախալցխայում աւելի մեծ դպրոց կայ,

քան Ախալքալակի դպրոցը և թէ ես այնտեղ՝ չաւելի մեծ ուսումնական, և ընդ սմին, միշտ ծնողացս աչքի առաջ կը դտնուիմ։ Մասամբ մօրս պահանջմանց զիջանելով, մասամբ էլ պաշտօնիցը դուրս ձգուելու վտանգը աչքի առաջ ունենալով՝ հալրս վերջ ի վերջոյ խոստացել էր տէր Սիմօնին թողնել ժամկէտը իւրն ու մի ամսից չուտի։

ԺԹ

Եւ թէպէտ լաճախում էի դպրոց, բայց ոչ այնքան օրով և կանոնաւոր կերպով ինչպէս առաջ, վերոյիշեալ դէպքերը բաւականին սառեցրին իմ սէրը դէպ ի դպրոցը։ Աստի երբեմն, և մասնաւորապէս տէր Սիմօնի դասի ժամանակ, փախչում էի դպրոցից ու քաղաքին կից դաշտումը թափառում, ծնողներս խարելով միշտ իբր թէ դպրոցումն եմ եղել։ Հալրս երբեմն իմ սուտը բռնելով սկսում էր ինձ թակել։ Մայրս միջամտում էր և ինձ պաշտպանում։ Հալրս ինձ թողնելով՝ սկսում էր մօրս հետ վիճել, կռուել։ Եւ այդ ամենի հետեանքը, վերջ ի վերջոյ լաց, արտասուք և մօրս ուշադնացութիւն և դորա համար իմ ճիշն ու աղաղակը, հարեաններս խռնուիլն և նոցա մօրս հասցրած օղնութիւնը իրանց սովորական, բարբարոսական միջոցներով։

Մօրս ուշադնացութեան աղալիսի օրերից մէկումն էր, երբ կէսօրին դպրոցից տուն գալով՝ մեր դրան առաջ պատահեցի երկու հարեան և ծանօթ կանանց, որոնք շատ տխրած էին և ինձ չէին թողնում, որ ներս մտնեմ։ Նոքա ինձ լալանեցին, որ մայրս երկունքից աղատուելու վերայ է և տատմարը ոչ ոքին ներս չէ թողնում։ Խնդրեցի, աղաչեցի, բայց ի դուր։ Տան ետքերից՝ իսկոյն բարձրացաւ կտուրը և «յարջիվանից»՝ սկսեցի ծածկաբար մտիկ տալ և, Աստուած իմ, ինչ եմ տեսնում։ Կացի տատմօրից՝ տեսնելում կան նաև երկու հարեան կանալք՝ որոնք մօրս պազգացնում են տաք թորոնի վերայ և չնայած նորա եզան նման բառաչումներին, չեն հեռացնում։ Մայրս կիսակենդան է դարձել, բայց նոքա էլի ծամերիցը քաշ են տալիս, էլի ճմուռն ու տրորում են երեսը, քաշում նորա ականջները։ Իսկ քրտնախաշ տատմարը հուպ տալիս սեղմում է (մասած անում) մօրս կողերը։ Ձիգարս կտոր կտոր եղաւ։ Ինձ այնպէս թուաց, որ կանալք հաւաքուել են զիտմամբ մօրս սպանելու։ Եւ հալրս զիտմամբ տանից հեռացել է, որպէս զի ականատես և մասնակից չլինի մօրս սպանման։ Կտուրի հողով գոգս լեցնելով՝ գնացի և շէմքի առաջ կանգնած կանանց զլիւններն ու երեսներն ի վեր սկսեցի հող շաղ տալ կտուրից։ Քարի կտորտանքներ էլ էի

*) Կտուրի լուսամտով, որ սովորական էր այն ժամանակներում, մասամբ և այժմ։

ձգում։ Տեանելով՝ որ իրանց հարուածողն եւեմ, կանանցից մէկը փախաւ դնաց իրանց տունը, իսկ միւսը իմ բարձրացած տեղովն աշխատում էր բարձրանալ կոուրը և ինձ բռնել, բայց ես վերեւ, ց նորան օքացի տուի, վալը գլորեցի, իսկ ինքս ցած թռչելով՝ վաղ տուի տուն և ահագին գոռիւն գոչիւնով՝ մօրս վզին փաթաթեցայ։ Գետնատարած մայրս աչքերը բաց արաւ և էլի փակեց։ Կանաչ բոնութեամբ ինձ դուրս տարան և ետքեկից սենեկի դուռը կողպեցին։ Բակում ես մնացի մէկ մենակ, Թակում եմ դուռը չեն բաց անում։ Լալիս, աղաչում, օղաղատում եմ, ամենին ուշք չեն դարձնում։ Արի ես դոցա վրէժխնդիր լինեմ, ասածս ու կատարածս մէկ եղաւ։ Մեր տունը դտնւում էր բերդի կողմը և քաղաքի ալդ կողմի տներն «մենավերջինն էր։ Տունը բաղկացած էր մի շատ ընդարձակ և լալն սրահից։ Սրահի հանդիպակաց ծալերում երկու սենեակներ կային։ Մինը մենք էինք վարձել, միւսում ապրում էր տանուտէրը, որ մի ալրի պառաւ էր Մարխաթուն անունով։ Մարխաթունը բրուտ էր և կաւից թորոններ և կաւեալ ամաններ էր պատրաստում ու վաճառում ողջ Ախալքալակին և մօտակալ գիւղերին։ Եւ նորա ապրանքով ալքալակ լիքն էր լիշածս ընդարձակ սրահը, որ մենք մեծ զոռչութեամբ մուտ ու ել էինք գործում մեր տունը, որպէս զի թորոններին և ամաններին լանկարծ չդիպենք ու չփռնենք։ Եւ քը Մարխաթունը շատ բարեսիրտ կին էր և անպահալան որդի չունենալով մասնաւորապէս շատ էր սիրում ինձ և, առհասարակ, սեր ընտանիքին։ «Նկեսցէի» կամ հանգստեան աղօթքի ժամանակ նա միշտ գալիս էր մեր սենեակը և, իբրև մեր տան անդալը, մեղ հետ աղօթում էր։ Արեւմն էլ ինձ հետը տանում էր իւր սենեակը և գիշերները ահեղ քնացնում աւելի լաւ անկողնի մէջ, քան թէ մերն էր։ Սրբ հալրս ու մայրս, ժամանակ առ ժամանակ, վէճի էին բռնւում, Մարխաթունը միշտ մօրս պաշտպան էր հանդիսանում։ Բացի դորանից՝ ես իմանում էի, որ երբ մեր ընտանիքը Մարխաթունի հետ բաղանիս էր դնում,—եւ էլ հետը,—բաղնիսի փողը՝ միշտ Մարխաթունն էր վճարում։ Եւ բաղնիսից վերադառնալիս՝ մեղ բոլորիս իրան սենեկումը չալով հիւրասիրում էր։ *) Եւ ահա ալդ կինը եւս միացել է իմ մօրս սպանելու գործուսր, մի ակնթարթում միտք արի ինքս ինձ և, ամենալն մոլեգնութեամբ, սկսեցի ոռքերով և ձեռքերով փշրել ու կոտորտել սրահի միջի բոլոր թորոններն ու ամանեղէնքն և... հալդա դէպի բերդի ձուլը և աշանդից դէպի Կորիս գիւղը։ Գիշերը վրալ հասաւ, բայց ես դեռ գիւղ չէի հասել։

Կորիսի և Ախալքալակի կէս ճանապարհի վրալ՝ մի քար-

*) Զալի ջուրը պղնձեալ ամանովն էին տաքացնում, որովհետեւ հեշտահող դեռ ամեն տուն մուտք չէր գործել ալդ ժամանակ։

քարոտ ձորակ կալ, որի միջով մի սառնորակ աղբիւր է հո-
ւում: Աղբիւրի առաջ փայտաշէն մի երկար «ղուռ» կամ տաշտ
էր շինած, որի մէջ հաւաքուած ջուրը խմում էին դաշտում
արածող չորքոտանիները: Սաստիկ լողնած լինելով՝ երեսս և
տոներս լուացի, ջրիցը կում կում խմեցի ու նստեցի հանգս-
տանալու: Կողքիս էլ բաւականին քարի կտորտանքներ հա-
ւաքեցի, որպէս զի եթէ շան կամ գալլի պատահեմ, կարողա-
նամ ինքս ինձ պաշտպանել: Գիշերուալ մոռալ մթութիւնը,
իմ մէջ միայնակութիւնը, գաղանների երկիւղը, Մարխաթու-
նին հասցրածս մեասից՝ իմ մէջ առաջացած ստրջանքը կամ
խղճի խալթը և վերջապէս մօրս մահացու, կամ արդէն մա-
հացեալ, վիճակը սիրտս ու հոգիս տակն ու վրալ արին: Եւ
ես սկսեցի աղիողորմ ձայնով լաց լինել: Երբեմն երբեմն էլ
ձորակից դուրս գալով՝ սկսում էի չորս կողմը նայել, մի ան-
ցորդ, մի ճամբորդ, թէկուզ մի չորքոտանի կենդանի էի ու-
ղում տեսնել, բայց ի դուր: Քուռն տարաւ, խոտերի մէջն
ընկալ ու քնեցալ: Երազում տեսալ մօրս՝ բոլորովին ողջ ա-
ռողջ: Եւ փաքրիկ երեխալ գրկում բռնած՝ ման էր գալլիս
մեր տան սրահի միջին և ինձ կանչում էր բարձրաձայն: Բը-
նիցս վեր թռալ: Ոչ ոք չկալ, չորս կողմս խաւար է: Մրսած
եմ և սպստիկ դողդողում: Հասկացալ, որ մօրս երազումն եմ
տեսնել, բայց, դարմանալի բան, մօրս կանչը ականջիցս չէ
կտրուում դարձեալ: Եւ ինձ թւում է, որ մալրս ինձանից շատ
հեռու չէ և ես նորան տեսնում եմ:

— Մալրիկ ջան, գալիս եմ, ահա գալիս եմ— անդգալա-
բար պատասխանեցի ես և ամենալն արագութեամբ ճանա-
պարհ ընկալ դէպի Ախալքալախ: Ճանապարհի անհարթութիւ-
նը, խորդուորդութիւնը, մի քանի անգամ սալթաքուել և
վալր ընկնելս՝ երբէք չկարողացաւ քալելիս արագութիւնը
դանդաղեցնել: Արշալուսը ճոր սկսում էր բացուել, երբ քրտ-
նաշաղախ մեր դրան առաջ կանդ առալ: Իռուը շարժեցի.
բացուեցաւ: Գիտէի, որ ալդ միջոցին հալրս եկեղեցի դնացած
կըլինի: Ուստի և առանց առանձին երկիւղի ներս մտալ:
Սրահում տեսալ նախընթաց օրում գործածս աւերմունքները:
Վերջապէս մտալ մեր սենեակը: Քոյրս և եղբայրներս, որոնք
նոր էին վեր կենում իրանց անկողիններիցը, ուրախութեան
ձայներով ինձ գրկեցին: Մալրս, որ արդէն մի արու դաւակ
էր ծնել, զարմացաւ քրոջս և եղբայրներիս արարմունքների
վերալ: Բանից դուրս եկաւ, որ իմ փախուստը մօրիցս թագ-
ցրած են եղել: Եւ մալրս կարծել է, որ ես նախընթաց գիշե-
րը Մարխաթունի տանն եմ քնել: Իմ լալտնուելով ամեն բան
պարզուեց: Մալրս շատ ցաւեցաւ, որ ես Մարխաթունի ա-
մանները փշրել եմ և նախ քան ալդ՝ հարեան կանանցից մէ-
կին կտուրի պատից վալր եմ գլորել, որից, — ինչպէս երեւե-
ցաւ, — կնոջ գլուխը քարի կպնելով վիբաւորուել և այժմ հի-
ւանդ պարկած էր և մալրս սկսեց ինձ նախառել:

—Ա՛յ գիժ, ա՛յ սարսախ, ախր ինչի՛ է, ինչի՛ համար, ասում էր նա ինձն։

—Հապա ինչի՛ էին հաւաքուել, որ քեզ սպանեն—պատասխանեցի ես լալադին ձախնով, և սկսեցի պատմել իմ վախտեան և վերադարձի մանրամասնութիւնքը։ Պատմութիւնս զեռ չէր լրացած երբ սրահում հօրս հազի ձախը լսուեց։ Մայրս իսկոյն ինձ իւր ծոցն առաւ և վերմակով ամբողջապէս ծածկեց։ Հայրս ներս մտնելով՝ լսեց իմ վերադարձը և... որ ինձ համար միանգամայն անսպասելի էր, թէ միայն ինձ չըջարդեց, այլ և ոչ իսկ նեղացաւ։ Նա միայն ասքանաւ առա՛ւ փորձանք էր, փառք Աստուծոյ, որ անցկացաւ։ Ինչ ասել կուզի, որ հօրս այս վարմունքը ամենքիս էլ ուրախացրեց։ Գալով Մարխաթունին հասցրածս վնասին՝ քուրս լանձն առաւ, որ նա իւր ասեղնադործութեան արդիւնքը լատկացնում է Մարխաթունին, մինչև նորա վնասի ծածկուելը։ Աղբարներս էլ լալտեցին, որ վերաւորածս հարեան կնոջ հարցը՝ արդէն իրանք հաշտութեամբ վերջացրել են նորա, նորա ամուսնու և որդւոյ հետ՝ մաս առ մաս 20 բուբլի վճարել խոստանալով։ Մի քանի բողբոջներս մտաւ Մարխաթունը և լալտեց, որ ինքը հրաժարում է որեւէ փոխարինութիւն ստանալ մեղանից վնասի համար։ Եւ մի քանի օրում իմ փրկութեամբ ամենները նա կրկարկատէ, նորից կարգի կրճդէ, եթէ որ ես իմ շալակով ձորից կրեմ իրան հարկաւորեալ կաւաւ և իմ ոտքերով զոխկուտես, — շաղախեմ։ Այս վեր թռալ մօրս անկողնի միջից և լանձն առալ հէնց նոյն օրն և եթ տանել ինձ վրալ զրուած թեթեւ պատիժը։ Միևնոյն ժամանակ Մարխաթունը և մերայինք բոլորը՝ խօսք ստացան հօբիցս, որ ինձ չպատժէ։ Այսպէս հեշտութեամբ, սիրով և խաղաղութեամբ վերջացաւ նկարագրածս դէպքը, որ, իմ նախազգացմամբ, մրրկալի հետեանք պիտի ունենար։

Ի.

Իմ արած անկարգութիւնը չափազանցութեամբ տարածուած էր քաղաքում։ Եւ մինչդեռ ես մի քանի օր շարունակ զբաղուած էի իմ լանցանքը քաւելով, Մարխաթունի համար կաւ կրելով և շաղախելով՝ քաղաքում մարդիկ պնդում էին իբր թէ այդ պատժին ինձ ենթարկել է շնաշալիկը։ Պօզօնեանցը։ Այդ ձայնը վերջինիս ականջին հասնելով՝ պրիստաւին լանձնարարած էր ստուգել թէ բանն ինչումն է։ Պրիստաւն էլ՝ լուից մի ուղտ շինել կամենալով՝ Մարխաթունին խօսեցրել էր և թէպէտ նա մարդկանց ներկայութեամբ և բացարձակաբար լալտեւ էր, որ ինքը ոչ ինձանից և ոչ էլ իմ ծնողներից ոչինչ գանգատ չունի, այնու ամենայնիւ պրիստաւը անհրաժեշտ էր համարել դործին պաշտօնակա՛ն ընթացք տալ, եւ անա խաժամութի ասէ կօռէներին՝ մի նոր

